

UDK: 623.4(497.5Zagreb)"1915/1918"(069.9)
355.01(497.5)"1914/1918"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 11. 7. 2022.
Prihvaćeno: 20. 11. 2022.
DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v54i3.22673>

Zagrebačke izložbe ratne tematike od 1915. do 1918. godine: *Izložba streljačkih jaraka* i ratne likovne izložbe*

MARKO VUKIČEVIĆ

Hrvatski institut za povijest

Zagreb, Hrvatska

mvukicevic@isp.hr

Cilj je ovoga rada analizom i usporedbom neobjavljene arhivske građe, objavljenih izvora, onodobnih tiskovina te relevantne literature istražiti izložbe ratne tematike postavljane u Zagrebu tijekom Prvoga svjetskog rata. Uz stručno postavljene izložbe istražiti će se i aspekt samoinicijativnoga izlaganja ratnih trofeja. Ovaj specifičan segment ratne propagande može se podijeliti na organizirano izlaganje trofeja i na stručno postavljene izložbe likovnih djela ratne tematike. Nameće se pitanje s kojom su svrhom izložbe organizirane, tko ih je organizirao i s kojim ciljem te jesu li konceptijski i tematski rađene prema izložbama održavanima u centru Monarhije, Beču, i drugim većim gradovima.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat; Zagreb; propaganda; ratni trofeji; likovna djela ratne tematike; izložbe

Uvod

Tema ovoga rada su ratne izložbe održavane u gradu Zagrebu od 1915. do 1918. na kojima je isključivo tematiziran Prvi svjetski rat. Istraživanja pojedinih zagrebačkih ratnih izložbi u manjoj su mjeri zastupljena u hrvatskoj historiografiji,¹ dok su primjerice u austrijskoj² i britanskoj³ historiografiji izložbe ratne tematike temeljito istražene. U hrvatskoj historiografiji

* Rad je proširena verzija izlaganja koje je autor održao 30. rujna 2021. na VI. kongresu hrvatskih povjesničara (Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti, Društvo za hrvatsku povijesnicu i Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet – Odsjek za povijest, Rijeka, 29. rujna – 2. listopada 2021.).

¹ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 307-316, 356-360; VUKIČEVIĆ, *Zagreb 1914. – 1918.*, 137-138, 222-223.

² SOMMER, „Zur Kriegssaustellung 1916”, 502-513.

³ HEALY, „Exhibiting a War in Progress”, 57-85; WELLINGTON, *Exhibiting War*.

zagrebačke ratne izložbe istražene su kroz prizmu dobrotvornoga rada⁴ ili aspekt kulturnih događanja.⁵ Povjesničari umjetnosti pisali su o izložbama u Zagrebu tijekom Prvoga svjetskog rata,⁶ a kasnije su u istraživanju opusa hrvatskih likovnih umjetnika istaknuli djela ratne tematike.⁷

U analizi organizacije i oblikovanja izložbi ratne tematike u Zagrebu tijekom Prvoga svjetskog rata uočavaju se dva pristupa. Svojevrstan uvod u zagrebačke ratne izložbe dogodio se u jesen prve ratne godine kad su trgovci samoinicijativno izlagali ratne trofeje u izlozima svojih dućana. Uskoro su njihovu inicijativu prihvatile oružane snage.⁸ Godinu dana poslije, u jesen 1915., *Izložbom streljačkih jaraka* na Sajmištu⁹ započinje stručno postavljanje ratnih izložbi. Tada su trofeji postavljeni u svojevrstan kontekst te su bili izloženi uz stručnu prezentaciju s ciljem skupljanja dobrotvornih priloga. Od jeseni 1916. pa do kraja rata izlažu se likovna djela ratne tematike renomiranih i manje renomiranih umjetnika.¹⁰ U postavljanju tih izložbi uočava se potpuno stručan pristup.

Izlaganje ratnih trofeja

Od trenutka izbijanja Prvoga svjetskog rata onodobni medijski prostor preplavile su propagandne ratne vijesti.¹¹ Uz propagandu u tiskanom obliku, prvih mjeseci rata uočava se i specifičan način prezentiranja rata u javnom prostoru postavljanjem zaplijenjenoga neprijateljskog naoružanja: streljiva, opreme, dijelova odora te oznaka u izloge trgovina. Samoinicijativno prezentiranje trofeja civilima uzelo je maha u Beču¹² i ugarskom dijelu Monarhije¹³ te se, sasvim očekivano, događalo i u Zagrebu.

Prema vijestima objavljenim u *Jutarnjem listu*, u Zagrebu su trofeji postavljeni u izlozima dviju trgovina, one Ernesta Kardoša¹⁴ u Ilici 73¹⁵ te u trgovini

⁴ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 307-316; HERMAN KAURIĆ, „Društveni i kulturni život u Hrvatskoj”, 45-46.

⁵ VUKIČEVIĆ, *Zagreb 1914. – 1918.*, 220-227.

⁶ DER-HAZARIJAN VUKIĆ, ALUJEVIĆ, „Lica rata na zagrebačkim izložbama”, 91-97.

⁷ ALUJEVIĆ, „Ratni opus Roberta Frangeša Mihanovića”, 135-148.

⁸ VUKIČEVIĆ, *Zagreb 1914. – 1918.*, 136-137.

⁹ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 307; HERMAN KAURIĆ, „Društveni i kulturni život u Hrvatskoj”, 45; VUKIČEVIĆ, *Zagreb 1914. – 1918.*, 137-138.

¹⁰ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 356-360; DER-HAZARIJAN VUKIĆ, ALUJEVIĆ, „Lica rata na zagrebačkim izložbama”, 95-97.

¹¹ VUKIČEVIĆ, „Prvi mjeseci Velikoga rata”, 489.

¹² HEALY, „Exhibiting a War in Progress”, 83.

¹³ „Zabranjeno izlaganje i prodaja zarobljenog oružja”, *Jutarnji list* (Zagreb), br. 998, 16. 1. 1915., 3.

¹⁴ „Prva ratna trofej u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 813, 26. 9. 1914., 5.

¹⁵ HR-DAZG-4-GPZ, kut. Prs 87, 987 Prs. Dopis Ernesta Kardoša zagrebačkom gradonačelniku Janku Holjcu, Zagreb, 3. 8. 1914.

obuće Salamander, također u Ilici.¹⁶ Na fotografiji objavljenoj u *Ilustrovanom listu* vidi se veliki broj građana ispred izloga neimenovane trgovine kako promatraju izložene trofeje. Na izlogu se uočava natpis o prodaji kave i čaja – „kolonijalne robe”.¹⁷ Ernest Kardoš bio je ugledni trgovac „kolonijalnom robom”¹⁸ te se može pretpostaviti da je fotografiran upravo izlog njegove trgovine. Prema kratkom popratnom tekstu objavljenom uz fotografiju može se zaključiti da je trofeje ipak izlagao veći broj zagrebačkih trgovaca.¹⁹ Kasnije vijesti, iz prve polovine 1915., donose podatke da su trofeje, očekivano, izlagali i trgovci specijalizirani za prodaju oružja i streljiva.²⁰

U izlogu Kardoševa dućana krajem rujna 1914. bila je izložena puška s bajunetom ruske vojske koju mu je šurjak poslao s bojišnice.²¹ Veći broj trofeja također ruske provenijencije: sablju, puške, bajunete, oznake, dijelove odore i remen za strojnicu sa streljivom, postavljenih početkom listopada u izlog trgovine Salamander, ustupio je časnik austrougarskih oružanih snaga koji je u Zagrebu boravio na oporavku.²² To su bili predmeti manjih dimenzija, lako dostupni vojnicima i časnicima, stoga ih je bilo lako osobno donijeti ili poslati u Zagreb. Zaplijenjeno neprijateljsko oružje postavljeno u izloge i vidljivo svim građanima postalo je dio njihove ratne svakodnevice. O stvarnim motivima trgovaca za izlaganje trofeja danas se može samo nagađati. Sigurno su željeli građanima pokazati neprijateljsko oružje i opremu „uživo” najprije da bi potaknuli razmišljanje o ratu, događajima i ishodu, a zatim da bi pokazali da imaju nekoga bližnjeg na bojišnici. Može se pretpostaviti da su trgovci izlagali ratne trofeje i iz komercijalnih razloga, da privuku potencijalne kupce u svoje trgovine. To spontano, samoinicijativno izlaganje zaplijenjenoga neprijateljskog oružja i opreme bez ikakve stručne pripreme i konzultacije možemo označiti kao nevješt način izlaganja. Nakon vijesti iz rujna i listopada u onodobnim tiskovinama više nema vijesti o postavljanju ratnih trofeja u izloge trgovina.

Može se reći da su zagrebački trgovci izlaganjem trofeja krajem rujna i početkom listopada 1914. preduhitрили namjeru oružanih snaga o izlaganju zaplijenjenoga neprijateljskog oružja i simbola. Prema članku objavljenom u *Jutarnjem listu*, tek je krajem listopada iste godine na pročelju zgrade zapovjedništva XIII. zagrebačkog zbora C. i kr. zajedničke vojske na Jezuitskom trgu (danas: Galerija Klovićevi dvori) izložena crnogorska zastava.²³ Zastava je bila uokvirena i pričvršćena na zapadno pročelje zgrade pored glavnoga

¹⁶ k., „Zaplijenjeno rusko oružje u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 835, 9. 10. 1914., 6.

¹⁷ „Promatranje ratnih trofeja”, *Ilustrovani list* (Zagreb), br. 43, 24. 10. 1914., 1019.

¹⁸ HR-DAZG-4-GPZ, kut. Prs 87, 987 Prs. Dopis Ernesta Kardoša zagrebačkom gradonačelniku Janku Holjcu, Zagreb, 3. 8. 1914.

¹⁹ „Promatranje ratnih trofeja”, *Ilustrovani list*, br. 43, 24. 10. 1914., 1019.

²⁰ „Postupak sa neprijateljskim zaplijenjenim oružjem i opremnim sredstvima”, *Jutarnji list*, br. 1040, 21. 2. 1915., 4.

²¹ „Prva ratna trofeja u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 813, 26. 9. 1914., 5.

²² k., „Zaplijenjeno rusko oružje u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 835, 9. 10. 1914., 6.

²³ „Ratne trofeje u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 871, 29. 10. 1914., 2.

ulaza.²⁴ Istoga mjeseca najavljena je doprema topa srpske vojske koji su na bojišnici zarobili pripadnici C. i. kr. 53. pješačke pukovnije.²⁵ Top je dopremljen na Državni (danas: Glavni) kolodvor, a transport i postavljanje na Gornjem gradu ispred zgrade zapovjedništva XIII. zagrebačkog zbora pratili su brojni građani.²⁶

Samoinicijativno izlaganje trofeja nije bilo nezakonito, ali su civilna i vojna vlast tijekom prve polovine 1915. promijenile odnos prema zaplijenjenome neprijateljskom naoružanju i opremi. Odlukom visokih instancija vojne vlasti građani nisu smjeli posjedovati ratne trofeje jer su oni bili u vlasništvu države.²⁷ Danas se tumači da većina trofeja koje su, primjerice, kupovali Bečani nisu bili opasni predmeti, a građani su ih kupovali jer su ih željeli imati.²⁸ Prema tiskovinama se može kronološki pratiti proglašavanje zabrana izlaganja i posjedovanja ratnih trofeja u Zagrebu. Već u siječnju 1915. proglašena je naredba ministra unutarnjih poslova o zabrani prodaje i izlaganja trofeja,²⁹ a u veljači je naredba ponovljena te je dodana odredba da zaplijenjeno neprijateljsko oružje i streljivo treba predati gradskoj policiji.³⁰ O zabrani postavljanja oružja u izloge policiju je obavještavao vladin povjerenik za grad Zagreb i Županiju zagrebačku.³¹ U travnju je ponovno objavljeno da građani ne smiju kupovati od „neovlaštenih osoba” te posjedovati oružje i opremu jer je slijedio kazneni progon.³²

Zabranu su dodatno pooštrile oružane snage, tj. Ministarstvo rata. Za oružane su snage trofeji, „nagrada koja se dodjeljuje u znak sjećanja na posebno nezaboravne pothvate”, pripadali postrojbama te ih je vojno osoblje pod prijetnjom sankcija moralo predati vlasniku.³³ Zabranom se nastojalo pod svaku cijenu spriječiti otpremu ratnih trofeja s bojišnice u pozadinu.

Takva reakcija vlasti nije bila neočekivana. Prvih mjeseci rata izlaganje trofeja vlastima očito nije smetalo, ali uzevši u obzir da su proglašenjem izvanrednoga stanja građani morali predati oružje i streljivo³⁴ te su oružni listovi

²⁴ „Ratna trofeja u Zagrebu”, *Ilustrovani list*, br. 46, 14. 11. 1914., 1097.

²⁵ „Ratne trofeje u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 871, 29. 10. 1914., 2.

²⁶ „Srbski top u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 918, 26. 11. 1914., 5 (na naslovnici je otisnut pogrešan broj izdanja novina: br. 917, op. a.); „Osvojeni srpski top u Zagrebu”, *Ilustrovani list*, br. 48, 28. 11. 1914., 1132. Prema članku „Ratne trofeje u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 871, 29. 10. 1914., 2, dopremu topa u Zagreb osobno je odobrio general Oskar Potiorek.

²⁷ HEALY, „Exhibiting a War in Progress”, 83-84; HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 310.

²⁸ HEALY, „Exhibiting a War in Progress”, 83.

²⁹ „Zabranjeno izlaganje i prodaja zarobljenog oružja”, *Jutarnji list*, br. 998, 16. 1. 1915., 3.

³⁰ „Postupak sa neprijateljskim zaplijenjenim oružjem i opremnim sredstvima”, *Jutarnji list*, br. 1040, 21. 2. 1915., 4.

³¹ HR-DAZG-26, 24, „O - r - 1”, „Oružje neprijatelja vladin povj.[erenik] zabranjuje u izloge postavljati”.

³² „Ratni materijal u posjedu pojedinih osoba”, *Jutarnji list*, br. 1081, 3. 4. 1915., 4.

³³ HR-HDA-78, kut. 884, sv. 6 - 22, 6587 pr. - 1915. Dopis Ministra rata upućen banu Škrlcu, Beč, 3. 7. 1915.

³⁴ VUKIČEVIĆ, „Aspects of Personal Freedom”, 99.

bili suspendirani,³⁵ vlasti su morale drugačije reagirati. Ilegalno se trgovalo pojedinim vrstama trofeja, ispravnim vatrenim oružjem i pripadajućim streljivom. Na taj način pojedinci su kupovali ispravno oružje bez posjedovanja oružnoga lista, bez ikakve kontrole i pitanja. To je svakako bila opasnost za državu u ratnom stanju, ali i potencijalna opasnost za sigurnost građana i imovine.³⁶ Postavlja se pitanje motivacije kupaca za posjedovanje trofejnoga oružja. Može se pretpostaviti da su građani vjerojatno željeli posjedovati oružje kao suvenir te da su se neki pojedinci htjeli koristiti trofejnim oružjem za vlastitu sigurnost ili za počinjenje kaznenih djela.

Opetovanim proglašavanjem zabrana trgovci u Zagrebu prestali su izlagati trofeje, ali su oni i dalje stizali na gradsko područje. Primjerice, 1916. general Svetozar Borojević poslao je zagrebačkome nadbiskupu dr. Antunu Baueru kao suvenir neeksplodiranu talijansku topničku granatu velikoga kalibra s ugraviranom posvetom – zahvalom.³⁷ Prema povremenim vijestima uočava se da interes građana za trofeje nije sasvim nestao. Građani su kupovali odore od ratnih zarobljenika, što je zabranjeno tek 1917.,³⁸ a posljednje ratne godine dijele se ozlijedilo prilikom igranja bojnim streljivom.³⁹ Iako u novinskom članku nije izrijekom rečeno da se radi o trofeju, može se pretpostaviti da je komad streljiva u Zagreb iz vojske donio tijekom dopusta netko od članova obitelji.

Zabranama iz prve polovine 1915. službeno je prestalo izlaganje trofeja.⁴⁰ Pojava trofejnoga oružja u javnom prostoru prvih mjeseci rata može se tumačiti i kao jedan od „manjih” poticaja za postavljanje *Izložbe streljačkih jaraka* u Zagrebu tijekom jeseni 1915. godine.

Simulacija rovovskoga rata

Na izložbama streljačkih jaraka prikazivani su prizori s bojišnice, vlastito i zarobljeno neprijateljsko naoružanje. Takve izložbe tijekom Prvoga svjetskog rata postavljale su sve zaraćene strane. U Austro-Ugarskoj Monarhiji, u Beču je primjerice Ured za ratnu pripomoć Ministarstva rata (*Kriegsfürsorgeamt*) s ciljem prikupljanja novčanih sredstava za vojnike i njihove obitelji organizirao

³⁵ „Naredba bana kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 27. srpnja 1914. broj 4228/Pr., o posjedu i nošenju oružja, njegovih sastavina, streljiva i rasprsnivih stvari te o prometu istima”, *Narodne novine* (Zagreb), br. 170, 27. 7. 1914., 2-3.

³⁶ VUKIČEVIĆ, *Zagreb 1914. – 1918.*, 136.

³⁷ HR-NAZ, Antun Bauer, Bauerov dnevnik, sv. II, 3. V. 1914. – 29. XII. 1916., 127, zapis od 10. 7. 1916. Nadbiskupov tajnik uz datum je umetnuo izrezani novinski članak „General Borojević nadbiskupu dru A. Baueru” objavljen u *Novinama*, bez navođenja broja izdanja, datuma i stranice. Prema članku, Borojević je nadbiskupu Baueru poslao neeksplodiranu talijansku granatu kalibra 280 mm koja je pala na samostan na Sv. Gori. Na tijelu granate ugraviran je tekst zahvale „1915. – 1916. / PRIJATELJU SOČANSKE VOJSKE / OD NJENOG ZAPOVJEDNIKA / BOROJEVIĆA” te mjesto i datum „MONTE SANTO – 28. XII. 1915. / XVI KORPS.”

³⁸ „Zabrana, da se kupuje odijela ratnih zarobljenika”, *Jutarnji list*, br. 1758, 3. 2. 1917., 3.

³⁹ „Djeca i naboji”, *Jutarnji list*, br. 2338, 8. 6. 1918., 6.

⁴⁰ VUKIČEVIĆ, *Zagreb 1914. – 1918.*, 136.

ratne izložbe (*Kriegsausstellung*)⁴¹, nazivane i izložbe rovova (*Schützengrabenausstellung*).⁴² Prva je održana u Prateru 1915.,⁴³ a druga 1916./1917. godine.⁴⁴ Druga po redu ratna izložba u Prateru, tada nazivana i *Velika izložba* (*Großausstellung*),⁴⁵ bila je otvorena od početka srpnja⁴⁶ do kraja studenoga 1916. te je ponovno otvorena od proljeća do ljeta 1917. godine.⁴⁷ Arhitekt Carl Witzmann osmislio je postav koji se sastojao od 25 „odjela”,⁴⁸ odnosno tematskih cjelina. Uz postav rovova bilo je izloženo vlastito i neprijateljsko naoružanje, posebne su cjeline bile posvećene kopnenoj vojsci i ratnoj mornarici, bio je angažiran orkestar vojnika invalida, a u sklopu postava nalazilo se kino, kazalište te restorani.⁴⁹ Cilj izložbe bio je dobrotvoran uz moto da se „brine o duševnoj i moralnoj prehrani naroda i za očuvanje dobrog raspoloženja”.⁵⁰ Takav tip izložbe danas se tumači kao „zabavni park”,⁵¹ „učinkovit način prenošenja propagandnih poruka... [i kao] pomirenje između zabave i žrtve domaće fronte”.⁵²

Sličan tip izložbe tijekom rata su organizirale i države članice Antante. U Velikoj Britaniji organizirane su izložbe rovova⁵³ te izložbe na kojima su postavljeni prizori uništenoga sela na prvoj crti bojišnice,⁵⁴ a Kanađani su posljednje ratne godine organizirali putujuću ratnu izložbu po Sjedinjenim Američkim Državama, pa su američki državljani „tako mogli vidjeti opipljive plodove kanadskoga [ratnog] napora”.⁵⁵ Za kanadske putujuće ratne izložbe tražilo se sudjelovanje vojnih invalida kao vodiča,⁵⁶ čime je prema današnjemu mišljenju „autentičnost podignuta do sablažnjivo neukusnih detalja... [koja] nije morala biti stvarna, već... tako... izgledati”.⁵⁷

⁴¹ SOMMER, „Zur Kriegsausstellung 1916”, 505.

⁴² „Der Schützengraben in Wien”, *Österreichs Illustrierte Zeitung* (Wien), Heft 49, 5. 9. 1915., 1130-1131.

⁴³ *Isto*. Izložbu je otvorio nadvojvoda Karl Stefan u pratnji feldmaršala von Löbla, vodičelja Ureda za ratnu pripomoć. Postav izložbe činili su rovovi „oko 350 metara dužine” sa spojnim prolazima, a za postrojbu veličine bojne. Uz popratni tekst članka objavljeno je i šest fotografija.

⁴⁴ HEALY, „Exhibiting a War in Progress”, 57-84; SOMMER, „Zur Kriegsausstellung 1916”, 502-513.

⁴⁵ SOMMER, „Zur Kriegsausstellung 1916”, 506.

⁴⁶ HEALY, „Exhibiting a War in Progress”, 57.

⁴⁷ *Isto*, 84.

⁴⁸ SOMMER, „Zur Kriegsausstellung 1916”, 505-509.

⁴⁹ *Isto*, 505.

⁵⁰ *Isto*, 506.

⁵¹ HEALY, „Exhibiting a War in Progress”, 72.

⁵² *Isto*, 85.

⁵³ WELLINGTON, *Exhibiting War*, 23.

⁵⁴ *Isto*, 161.

⁵⁵ *Isto*, 170-171.

⁵⁶ *Isto*, 171.

⁵⁷ *Isto*.

Zagrebačka Izložba streljačkih jaraka

Zagrebačku izložbu otvorenu 14. studenog 1915. organiziralo je društvo „Hrvatski Zitin dom”⁵⁸ s ciljem prikupljanja financijskih sredstava za „Fond hrvatskih invalida”.⁵⁹ Zagrebačka se izložba naglašenim glavnim ciljem i koncepcijski potpuno uklapa u monarhijski tip ratne izložbe. Slična izložba na području hrvatskih zemalja održana je 30. rujna 1917. u Novoj Gradiški.⁶⁰

Nakon otvorenja prve izložbe rovova u Prateru krajem kolovoza 1915., o kojoj su izvijestile austrijske⁶¹ i hrvatske tiskovine,⁶² članice „Hrvatskoga Zitin doma” pokrenule su organizaciju *Izložbe streljačkih jaraka* u Zagrebu „krajem rujna 1915. godine”. Novac od prihoda trebao je ići za „Fond hrvatskih invalida”.⁶³

Organizatorice zagrebačke *Izložbe streljačkih i obrambenih jaraka* obratile su se za pokroviteljstvo najvažnijim osobama zemaljske i vojne vlasti, crkvene administracije te udruženjima.⁶⁴ Iz dokumenata se uočava da je glavni organizator izložbe bilo društvo „Hrvatski Zitin dom”, koje je predstavljala Ida Žepić,⁶⁵ a njoj je tijekom pripremanja izložbe pomagao tajnik Gostioničarskoga saveza Srećko Pavleković.⁶⁶ Zapovjedništvo domobranstva, koje je ustupilo vojnike za izradu postava,⁶⁷ može se stoga prepoznati kao suorganizatora.

Održavanje izložbe ne bi bilo moguće bez odobrenja za izlaganje trofeja koje je izdalo Ministarstvo rata.⁶⁸ Izložbeni prostor nalazio se na Sajmištu,⁶⁹

⁵⁸ O osnivanju i radu društva „Hrvatski Zitin dom” vidi u: HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 181-188. O prikupljanju sredstava za društvo „Hrvatski Zitin dom” opširnije vidi u: HERMAN KAURIĆ, „Dobrotvorni koncerti Hrvatskoga glazbenoga kluba ‘Lisinski’”, 233-235.

⁵⁹ HERMAN KAURIĆ, „Društveni i kulturni život u Hrvatskoj”, 45.

⁶⁰ „Izložba streljačkih jaraka u Novoj Gradiški”, *Ilustrovani list*, br. 43, 27. 10. 1917., 884. U članku je navedeno da je izložba održana tijekom jednoga dana za pomoć obiteljima pripadnika 27. domobranske pješačke pukovnije. U sklopu izložbe održane su vojne vježbe napada i obrane.

⁶¹ „Der Schützengraben in Wien”, *Österreichs Illustrierte Zeitung*, Heft 49, 5. 9. 1915., 1130-1131.

⁶² „Streljačke grabe u – Beču!”, *Ilustrovani list*, br. 37, 11. 9. 1915., 881.

⁶³ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 307.

⁶⁴ *Isto*, 308. Autorica navodi da su se organizatorice izložbe obratile za potporu banu Ivanu Škrlcu Lomničkom, zagrebačkom nadbiskupu dr. Antunu Baueru, zapovjedniku XIII. zagrebačkog zbora zajedničke vojske Josipu Seipki, zapovjedniku VI. domobranskog okružja Gjuri Žuncu te Malvini Holjac, supruzi tadašnjega zagrebačkoga gradonačelnika Janka Holjca. Nešto kasnije u organizaciju izložbe uključio se i tajnik Gostioničarskoga saveza Srećko Pavleković. Autorica na str. 312 navodi da je Pavleković nakon otvorenja izložbe unovačen.

⁶⁵ Prema: „Ida Franciska Marija Žepić (Šenoa)”, Ida Žepić rođ. Šenoa (1873. – 1952.) bila je supruga Zvonimira Žepića, predstojnika Odjela za narodno gospodarstvo Zemaljske vlade.

⁶⁶ AT-OeStA-KA, ZSt-KM, HR, Akten, Kt. 8008, 8-6, Nr. 45565.

⁶⁷ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 308.

⁶⁸ *Isto*, 310.

⁶⁹ Prostor Sajmišta bio je omeđen na zapadu Draškovićevom ulicom, na sjeveru Martićevom, a na istoku Ulicom Antuna Bauera.

protezao se na 8000 m², a oružane snage ustupile su i objekt Jašione, u kojemu su se odvijali dodatni sadržaji.⁷⁰ Spomenuti je prostor prije rata zagrebačko gradsko poglavarstvo ustupilo Zagrebačkom zboru, ali se u literaturi o Zagrebačkom zboru *Izložba streljačkih jaraka* ne spominje.⁷¹

Glavni sadržaj izložbe bili su trofeji, kojih je posuđeno „dva vagona”.⁷² Dana 21. listopada 1915. Ida Žepić obratila se Uredu za ratnu pripomoć s molbom za posudbu „2 topa, 200 pušaka, 2 periskopa, 1 reflektora, 2 strojnice, 1 minobacača i 1 vojne kuhinje”. Ured je na kraju posudio dva srpska poljska topa, 200 ruskih pušaka i dvije strojnice.⁷³ Ekspozite je u Beču osobno preuzeo Pavleković.⁷⁴ Poljski topovi M 1907, upisani pod inventarnim brojevima 161 i 177,⁷⁵ posuđeni su iz Artillieriezeugsdepota,⁷⁶ odjela bečkoga Vojnog muzeja. Uz prava topnička oruđa na izložbi su bila postavljena i dva lažna topa (njem. *Scheingeschütz*), nazvanih „Debela Berta”.⁷⁷

Izložbu je 14. studenog 1915. otvorio ban Ivan Škrlec Lomnički u pratnji uglednika:⁷⁸ dr. Antuna Bauera, Gizele barunice Hellenbach, podmaršala Gjüre Žunca, generala Ante Matasića, zagrebačkoga gradonačelnika Janka Holjca⁷⁹ i gradskih zastupnika.⁸⁰ Vijest o otvorenju izložbe objavile su onodobne tiskovine,⁸¹ u *Ilustrovanom listu* objavljene su četiri fotografije s otvorenja⁸², a pet fotografija postava objavljeno je u časopisu *Dom i svijet*.⁸³ Samo iz pojedinih zapisa mogu se doznati dojmovi posjetitelja. Na tajnika nadbiskupa Bauera izložba je ostavila snažan dojam.⁸⁴ Zaposlenik bečkoga Vojnog muzeja dr. Alfred Mell tijekom službenoga puta u Hrvatsku posjetio je *Izložbu*

⁷⁰ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 308.

⁷¹ ARČABIĆ, „Zagrebački zbor kao poveznica”, 23-25.

⁷² HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 309-310.

⁷³ AT-OeStA-KA, ZSt-KM, HR, Akten, Kt. 8008, 8-6, Nr. 45565.

⁷⁴ „Srbski topovi i pušani strojevi u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 1305, 8. 11. 1915., 2.

⁷⁵ AT-HGM, Direktionsregistratur, Karton „Varia 10: Berichte, Anträge, Entwürfe”, 14. Izvještaj dr. Alfreda Mella od 14. veljače 1916. o službenom putu u Hrvatsku i Slavoniju od 17. do 26. studenog 1915. Riječ je o poljskim topovima Schneider Canet kalibra 75 mm, francuske proizvodnje (op. a.).

⁷⁶ AT-OeStA-KA, ZSt-KM, HR, Akten, Kt. 8008, 8-6, Nr. 45565.

⁷⁷ AT-HGM, Direktionsregistratur, Karton „Varia 10: Berichte, Anträge, Entwürfe”, 14. Izvještaj dr. Alfreda Mella od 14. veljače 1916. o službenom putu u Hrvatsku i Slavoniju od 17. do 26. studenog 1915. *Scheingeschütz* su bili rekviziti, drveni modeli topničkoga oruđa postavljeni na bojišnici da bi se zavaralo neprijateljske izvidnike (op. a.).

⁷⁸ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 310.

⁷⁹ „Svečano otvorenje Izložbe streljačkih jaraka u Zagrebu”, *Ilustrovani list*, br. 47, 20. 11. 1915., 1106.

⁸⁰ HR-DAZG-4-GPZ, kut. PRS 92, Broj 1159-1915/Prs.-, Strojopisni prijepis okružnice, Zagreb, 12. 11. 1915.

⁸¹ „Svečano otvorenje izložbe streljačkih jaraka”, *Jutarnji list*, br. 1312, 15. 11. 1915., 2.

⁸² „Svečano otvorenje Izložbe streljačkih jaraka u Zagrebu”, *Ilustrovani list*, br. 47, 20. 11. 1915., 1106.

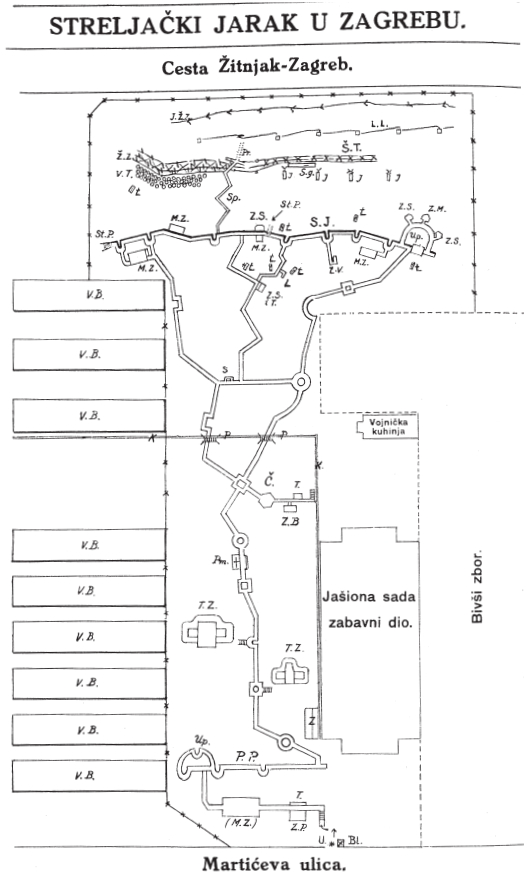
⁸³ *Dom i svijet* (Zagreb), br. 3, 1. 2. 1916., 45, 49.

⁸⁴ HR-NAZ, Antun Bauer, Bauerov dnevnik, sv. II, 3. V. 1914. – 29. XII. 1916., 92, zapis od 14. 11. 1915.

streljačkih jaraka, zapisao svoje dojmove te ju je označio kao „labirintsku”, a postav kao „pomani”. Izvještaj je poslije predao u bečki Vojni muzej, gdje se i danas čuva.⁸⁵

Izložba je bila dobro opremljena i imala je shematski obrazac naslovljen *Službeni vodič* [!], tiskan na četiri nepaginirane stranice. Na prvoj i posljednjoj stranici organizatori su opisali nastanak rovova i njihovu namjenu, a na drugoj i trećoj nalazi se tlocrt postava izložbe (vidi prilog 1) te tumač skraćenica i znakova (vidi prilog 2).⁸⁶

Prilog 1. Tlocrt postava *Izložbe streljačkih jaraka* u Zagrebu



Mjerilo 1: 1000.

Izvor: *Službeni vodič*, bez oznake stranice [2].

⁸⁵ AT-HGM, Direktionsregistratur, Karton „Varia 10: Berichte, Anträge, Entwürfe”, 14. Izvještaj dr. Alfreda Mella od 14. veljače 1916. o službenom putu u Hrvatsku i Slavoniju od 17. do 26. studenog 1915.

⁸⁶ *Službeni vodič*, bez oznake stranice [1-4].

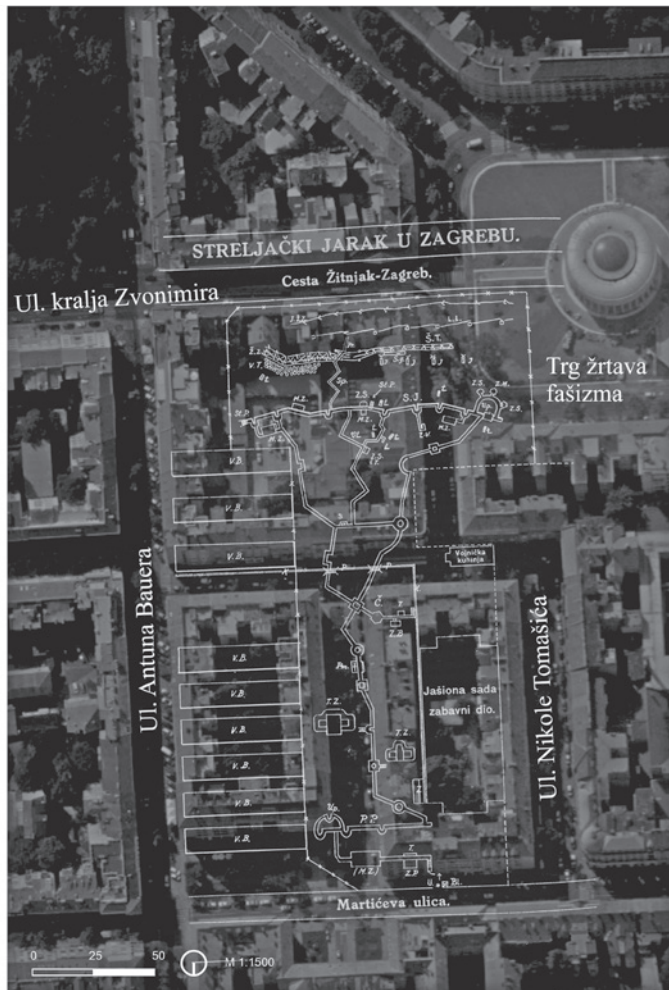
Prilog 2. Tumač znakova i skraćenica uz tlocrt postava *Izložbe streljačkih jaraka* u Zagrebu

Tumač.	
<i>J Ž Z.</i>	- Jednostavna žičana zaprijeke.
<i>L L</i>	- Leteći lagumi.
<i>Ž. Z.</i>	- Žičane bodljikave zaprijeke.
<i>Š. J.</i>	- Španjolski jahači.
<i>Pr.</i>	- Podzemni prorov (Minengang).
<i>I.</i>	- Izvidnice.
<i>V. J.</i>	- Vučje jame.
<i>Sp</i>	- Sapa.
<i>M. Z.</i>	- Momčadski zakloni.
<i>Z. S.</i>	- Zaklon za strojopuške.
<i>S. J.</i>	- Streljački jarak.
<i>Z. M.</i>	- Zaklon za motrišhte.
<i>Up</i>	- Uporište.
<i>L.</i>	- Latrina.
<i>T.</i>	- Telefon.
<i>S.</i>	- Sanitetska patrula.
<i>K</i>	- Kanali.
<i>P</i>	- Prelazi.
<i>Č.</i>	- Soba za častničko dogovaranje.
<i>Z. B.</i>	- Zapovjedništvo bataljuna.
<i>Pm.</i>	- Pomoćište.
<i>P. P.</i>	- Prijamni postav.
<i>(M. Z.)</i>	- Momčadski zaklon po ruskom uzoru.
<i>Z. P.</i>	- Zapovjedništvo pukovnije.
<i>U</i>	- Ulaz.
<i>Bl</i>	- Blagajna.
<i>T. Z.</i>	- Topovski zakloni.
<i>V. B.</i>	- Postojeće vojničke barake.
<i>Z. V.</i>	- Zaklon za zapovjednika voda.
<i>Z. St.</i>	- Zaklon za zapovjednika satnije.
<i>St. P.</i>	- Stube za patrole.
<i>ġ</i>	- Grobovi.
<i>Š. G.</i>	- Šijasta graba sa zamkama.

Izvor: *Službeni vodić*, bez oznake stranice [3].

Usporedbom sheme izložbe objavljene u *Službenom vodiću* s katastarskom kartom iz 1915. dijela Martičeve i Klaoničke ulice (danas: Ulica Antuna Baue-
ra)⁸⁷ može se točnije odrediti položaj izložbenoga prostora. Prema katastar-
skoj karti, objekt Jašione nalazio se unutar današnjega bloka zgrada omeđenih
Martičevom ulicom te ulicama Nikole Tomašića, Radoslava Lopašića i Frane
Bulića. Izložbeni prostor obuhvaćao je područje od današnjega križanja Mar-
tičeve i Buličeve ulice na sjeveru do „Ceste Žitnjak-Zagreb” na jugu, danas
Ulica kralja Zvonimira i sjeveroistočni dio Trga žrtava fašizma (vidi prilog 3).

⁸⁷ HR-DAZG-869, serija 10.3, 3302. -X.D./62 (3050).

Prilog 3. Pozicioniranje *Izložbe streljačkih jaraka* u današnji prostor

Izvor: HR-DAZG-869, serija 10.3, 3302. -X.D./62 (3050); *Službeni vodič*, bez oznake stranice [2].

Postav i vizualni identitet *Izložbe streljačkih jaraka*

Plan postava približne duljine 1500 m izradio je Josip Altermann, natporučnik 25. domobranske pješačke pukovnije, a izvedbu je realiziralo 200 inženjera pod nadzorom Altermanna i inženjera Tögla.⁸⁸ Radove je financijski pomogla nadvojvotkinja Zita, a financijski te ustupanjem građevnoga materijala izložbu su pomogli Antun Bauer,⁸⁹ Radivoj i Makso Hafner, ali i drugi

⁸⁸ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 308-309. U: JURIC, „Slika zagrebačkih ulica”, 83, objavljena je fotografija snimljena tijekom izrade postava *Izložbe streljačkih jaraka*.

⁸⁹ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 308-309.

građani.⁹⁰ Izložba je trebala biti otvorena između šest i osam tjedana,⁹¹ prema riječima organizatora od 7. studenog do 15. siječnja 1916. godine.⁹² Na *Izložbi streljačkih jaraka* izrađen je, na manjem prostoru, postav za postrojbu od veličine pukovnije do voda.⁹³ Posjetitelji su se kretali kružno: od ulaza iz Martićeve ulice na sjeveru ulazili su u postav, odakle su se kretali rovom prema istoku te su dalje skretali na jug. U smjeru juga glavni rov granao se u više međusobno povezanih rovova. Na južnom dijelu, uz trasu današnje Ulice kralja Zvonimira i sjeveroistočnoga dijela Trga žrtava fašizma, nalazila se prva crta bojišnice. S toga mjesta posjetitelji su se vraćali zapadnim dijelom postava prema sjeveru, vojničkoj kuhinji i Jašionici te dalje prema izlazu⁹⁴ (vidi prilog 1).

Organizatorima je „cilj [bio] zorno pokazati građanstvu ono o čemu su čitali u ratnim vijestima”.⁹⁵ Organizirano je stručno vodstvo koje su obavljali vojnici invalidi,⁹⁶ vjerojatno i da se posjetitelji ne bi izgubili ili da ne bi upadali u kamuflirane rekonstrukcije zamki.⁹⁷ Uz svaki eksponat bio je postavljen natpis,⁹⁸ predmetna legenda, tiskani su plakati,⁹⁹ prodavane su razglednice te spomenuti shematski obrazac.¹⁰⁰ Postav izložbe stalno su čuvali i pripadnici gradske policije.¹⁰¹ Prema iznesenim činjenicama može se zaključiti da su organizatori pristupili postavu izložbe na stručan način. Upotrijebili su sve elemente koji bi se inače koristili za izložbe u galerijama i muzejima. Interakcijom izložaka, objekata i vodiča stvorena je potpuna simulacija bojišnice, koju su građani mogli doživjeti. Može se ustvrditi da su organizatori postavljanjem trofeja u borbene položaje na pojedinim dionicama izložbe nesvjesno rekonstruirali neprijateljske položaje.

Organizatori su prvotno planirali da izložba traje najviše osam tjedana, do sredine siječnja 1916., međutim bila je otvorena barem do jeseni te godine.¹⁰² Stoga su osmislili i niz dodatnih sadržaja da bi privukli što više posjetitelja. U Jašioni je bio „Zabavni dio”, dio prostora koristili su ugostitelji, održana je izložba slika, proslava 1. svibnja 1916., nastupali su glazbeni sastavi, a

⁹⁰ „Izložba streljačkih i obranbenih jaraka u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 1276, 12. 10. 1915., 5-6.

⁹¹ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 308.

⁹² AT-OeStA-KA, ZSt-KM, HR, Akten, Kt. 8008, 8-6, Nr. 45565. Dopis Ide Žepić u ime „Hrvatskoga Zitin doma” upućen Uredu za ratnu pripomoć, Zagreb, 21. 10. 1915.

⁹³ *Službeni vodič*, bez oznake stranice [2].

⁹⁴ *Isto*.

⁹⁵ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 311.

⁹⁶ *Isto*, 309.

⁹⁷ „Vodič po streljačkim jarcima”, *Jutarnji list*, br. 1311, 14. 11. 1915., 4.

⁹⁸ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 309.

⁹⁹ AT-HGM, Direktionsregistratur, Karton „Varia 10: Berichte, Anträge, Entwürfe”, 14. Izvještaj dr. Alfreda Mella od 14. veljače 1916. o službenom putu u Hrvatsku i Slavoniju od 17. do 26. studenog 1915.

¹⁰⁰ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 310.

¹⁰¹ HR-DAZG-26, knj. 23 (H-L), „Hr-b-z-ae-2”, „Hrvat. ‘Zitin dom’ permanentna straža kod izložbe”.

¹⁰² HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 315-316; vidi bilj. 91 i 92.

planirano je i izvođenje vojne vježbe koju su građani mogli promatrati. Tijekom proljeća 1916. u postav su dodane i vreće s pijeskom da bi se građanima prikazali položaji na Sočanskom bojištu.¹⁰³ Osmišljavanjem dodatnih sadržaja i dodavanjem novih elemenata na pojedine dionice izložbe organizatori su nastojali izložbu održati aktualnom. Uslijed uvođenja dodatnih elemenata na zagrebačku *Izložbu streljačkih jaraka*, a s obzirom na to da su je razgledavale i osobe zaposlene u bečkom Vojnome muzeju, postavlja se pitanje jesu li ti dodatni sadržaji utjecali na organizatore druge bečke izložbe streljačkih jaraka, otvorene u Prateru u ljeto 1916. godine.

Tijekom vremena interes stanovništva za izložbu opada te se posljednji put spominje u jesen 1916. godine.¹⁰⁴ Kasnijih ratnih godina u onodobnim se tiskovinama spominje ili trgovanje na Sajmištu¹⁰⁵ ili da su se na tom prostoru posljednje ratne godine odvijali sukobi kriminalaca,¹⁰⁶ što upućuje na to da su, vjerojatno nakon jeseni 1916., postav izložbe, rovovi i prepreke zatrpani, a drvena građa uklonjena.¹⁰⁷

U hrvatskoj se historiografiji za *Izložbu streljačkih jaraka* drži da s financijske strane, zaradom od prodaje ulaznica, nije mogla „opravdati toliki trud i ulaganja”¹⁰⁸ jer „odziv građana bio je slab”.¹⁰⁹ Naime, prihod od izložbe tijekom prva dva tjedna održavanja iznosio je 3.000 kruna, što je bilo neočekivano malo, stoga su organizatori odmah započeli snižavati cijene ulaznica za pojedine dane.¹¹⁰ Tijekom 1916. cijene ulaznica bile su dodatno snižene za sve dane u tjednu.¹¹¹ Na kraju je 1917. zaključen ukupan prihod *Izložbe streljačkih jaraka* – samo 13.313 kruna,¹¹² što potvrđuje ocjenu o njezinu financijskome neuspjehu. S druge strane, izložba je neplanirano bila otvorena znatno dulje, gotovo godinu dana, što je ipak omogućilo većem broju građana razgledavanje

¹⁰³ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 308-315. KRLEŽA, *Dnevnik 1914-1917*, 146, doslovno i bez komentiranja prenosi članak iz *Obzora*, br. 114, 24. 4. 1916., 3, o održavanju proslave 1. svibnja u postavu *Izložbe streljačkih jaraka*. SOMMER, „Zur Kriegsausstellung 1916”, 510, navodi da su 1917. na izložbi u Prateru kao novi sadržaj dodani elementi s talijanske i rumunjske bojišnice.

¹⁰⁴ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 315-316.

¹⁰⁵ „Tjedni sajam”, *Jutarnji list*, br. 1932, 27. 7. 1917., 4; „Cvjetni sajam”, *Jutarnji list*, br. 2168, 22. 3. 1918., 4.

¹⁰⁶ „Pucnjava na Sajmištu”, *Jutarnji list*, br. 2429, 7. 9. 1918., 5.

¹⁰⁷ Prema: HR-DAŽG-10-GPZ, kut. Prs 40, br. 231 / 920 Prs. Dopis uprave Aprozivacijskog odsjeka upućen Predsjedništvu gradskog poglavarstva, Zagreb, 14. 3. 1920. U dopisu je navedena potreba uređenja zapuštenoga istočnog dijela Sajmišta, punog smeća i neporavnate zemljane površine. Posebno je istaknut dio „gdje je u svoje vrijeme bila izložba streljačkih jaraka”. Na poledini dokumenta nalazi se zabilješka s datumom 13. prosinca 1920. da je prostor „sukcesivno popravljan”. Iz dokumenta bi se moglo zaključiti da su nakon zatvaranja *Izložbe streljačkih jaraka* izvedeni samo osnovni zemljani radovi, a da je tek 1920. taj teren potpuno poravnat i uređen.

¹⁰⁸ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 312.

¹⁰⁹ HERMAN KAURIĆ, „Društveni i kulturni život u Hrvatskoj”, 46.

¹¹⁰ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 312.

¹¹¹ *Isto*, 315.

¹¹² *Isto*, 316.

postava te je sredinom rujna 1916. zabilježen dolazak 50-tisućitoga posjetitelja.¹¹³ Stoga se za *Izložbu streljačkih jaraka* može zaključiti da je u dugom razdoblju trajanja, gledano prema ukupnom broju posjetitelja, razmjerno uspjela, a s financijske strane nije ispunila očekivanja organizatora.

Izložbe likovnih djela ratne tematike

Od jeseni 1916. uslijedilo je postavljanje izložbi djela renomiranih umjetnika ratne tematike. Izbijanjem Prvoga svjetskog rata pojedini su umjetnici mobilizirani, a neki su dobrovoljno pristupili u propagandni odjel Ministarstva rata (*Kriegspressequartier* – KPQ). U tom odjelu radili su u Umjetničkoj grupi (*Kunstgruppe*) i Fotogrubi (*Photogruppe*).¹¹⁴ Umjetnici angažirani za izradu takvih djela nazivani su „ratnim umjetnicima”,¹¹⁵ pa bi ih se moglo smatrati državnim umjetnicima, a izložbe njihovih djela državnima. Organizatori ili suorganizatori tih izložbi bili su stručnjaci, povjesničari umjetnosti, arhitekti i galeristi. Pojedine su izložbe bile održavane u dobrotvorne svrhe uz prodaju izloženih djela: slika, skica, grafika i skulptura.

Održavanje *Izložbe ratnih slika* 1916. organizirano je u prvom redu s propagandnom namjerom približavanja događaja s bojišnica posjetiteljima, a kao ideja poslužile su slične izložbe održavane u drugim dijelovima Austro-Ugarske.¹¹⁶ Izložba je organizirana u suradnji više dobrotvornih društava, „Društva za prehranu obitelji mobiliziranih vojnika”, „Gospojinskoga društva za gradnju Zitin-doma” te stručnoga udruženja, Hrvatskoga društva umjetnosti.¹¹⁷ Od presudnoga je značenja bilo i sudjelovanje KPQ-a, iz čijega su fundusa bila ustupljena umjetnička djela ratne tematike.¹¹⁸

Posebice je uočljiv angažman predsjednika Hrvatskoga društva umjetnosti, dr. Ise Kršnjavog, koji je putovao u Beč da dogovori posudbu eksponata i detalje bitne za održavanje izložbe.¹¹⁹ U monografiji *150 godina Hrvatskog društva likovnih umjetnika* ratne godine slabo su zastupljene, a izložba se ne

¹¹³ *Isto*, 315.

¹¹⁴ BREGOVAC PISK, „Slike Velikog rata”, 18. Na str. 20 autorica navodi da su hrvatski ratni umjetnici bili Oskar Artur Alexander, Robert Frangeš Mihanović, Oton Iveković, Anđelko Kaurić i Slavko Tomerlin.

¹¹⁵ ALUJEVIĆ, „Ratni opus Roberta Frangeša Mihanovića”, 136.

¹¹⁶ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 357-359. Prema: BREGOVAC PISK, „Prvi svjetski rat”, 113, tijekom Prvoga svjetskog rata KPQ je organizirao ukupno 26 izložbi ratnih umjetnika na području Monarhije te savezničkih i neutralnih zemalja. Uz *Izložbu ratnih slika* u zgradi Kr. zem. sveučilišne knjižnice istovremeno je bila otvorena *Izložba ratnih grafika*, čuvanih u fundusu Kr. zem. arhiva. Bile su izložene grafike s temom hrvatsko-mađarskoga sukoba 1848. godine. O okolnostima otvorenja izložbe vidi u: KRŠNJAVI, *Zapisci*, 768.

¹¹⁷ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 357.

¹¹⁸ *Isto*; HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Ratna izložba, 1916.”, br. 49, Polica osiguranja uplaćena osiguravajućem društvu „Croatia”. Ekspoziti su bili osigurani na iznos od 250.000 kruna.

¹¹⁹ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 357-358.

spominje.¹²⁰ Detalje o izložbi nalazimo u *Zapiscima* Kršnjavog, koji naglašava da se osobito angažirao oko izložbe jer su hrvatski ratni umjetnici slikar Oton Iveković¹²¹ i kipar Robert Frangeš Mihanović¹²² željeli izložiti što više svojih djela radi veće prodaje, a to je Kršnjavi htio onemogućiti.¹²³

Spomenuta društva kao „Odbor za priredbu ratne izložbe” održala su sjednicu 28. veljače 1916.,¹²⁴ a tek u svibnju do organizatora je stigla vijest o dobivanju suglasnosti Ministarstva rata za održavanje izložbe.¹²⁵ Do rujna je u glavnim crtama bila dogovorena većina organizacije izložbe. Posuđeni su eksponati iz KPQ-a, dogovoreno je pokroviteljstvo nadvojvode Leopolda Salvatora te mjesto održavanja izložbe, Velika čitaonica Kr. zem. sveučilišne knjižnice (danas: Hrvatski državni arhiv).¹²⁶ Ipak, može se spomenuti da još u prvoj polovini rujna nije bio osiguran izložbeni prostor te je slikar Robert Auer¹²⁷ „urgirao” kod Zemaljske vlade, nakon čega je ban osobno potpisao odluku o ustupanju Velike čitaonice.¹²⁸

Izložbu ratnih slika 4. listopada svečano je otvorio nadvojvoda Leopold Salvator.¹²⁹ Događaj je bio popraćen novinskim izvještajima u hrvatskim¹³⁰ i austrijskim tiskovinama.¹³¹ Izložba je bila otvorena do 2. studenog 1916.,¹³² a 3. studenog eksponati su vraćeni u Beč.¹³³ U sklopu izložbe, na kojoj su

¹²⁰ KRAŠEVAC, „Od Društva umjetnosti do Društva umjetnika”, 124.

¹²¹ Oton Iveković (1869. – 1939.), historicistički slikar. Slikarstvo je studirao u Beču, Münchenu i Karlsruheu. Držao je nastavu iz slikanja u Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt (danas: Akademija likovnih umjetnosti). O Otonu Ivekoviću opširnije u: PIN-TARIĆ, „Iveković, Oton”.

¹²² Robert Frangeš Mihanović (1872. – 1940.), secesijski kipar. Školovao se u Zagrebu, Beču i Parizu. Predavao je kiparstvo u zagrebačkoj Obrtnoj školi i u Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt. O Robertu Frangešu Mihanoviću opširnije u: ŠIMAT BANOV, „Frangeš Mihanović, Robert”.

¹²³ KRŠNJAVI, *Zapisci*, 762.

¹²⁴ HR-DAZG-26, knj. 28 (M–R), „O-d-f-g-1”, „Odbor za priredbu ratne izložbe sjednica 28 II. 1916”; HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Ratna izložba, 1916.”, br. 104, „Račun Hrvatskog društva umjetnosti za priredjenje ratne izložbe god. 1916. u Zagrebu”, Zagreb, 25. 12. 1916. Prema naslovu računa može se zaključiti da se zapis u urudžbenom zapisniku zagrebačke redarstvene staže odnosi na sjednicu odbora za *Izložbu ratnih slika*.

¹²⁵ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 357.

¹²⁶ *Isto*.

¹²⁷ Robert Auer (1873. – 1952.), slikar. Studirao je slikarstvo u Beču i Münchenu. Predavao je u Obrtnoj školi te Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt. O Robertu Aueru opširnije u: TARTAGLIA-KELEMEN, „Auer, Robert”.

¹²⁸ HR-HDA-804, Kršnjavi I., kut. 11, serija 7.7, 7.34, Pismo Roberta Auera upućeno Isi Kršnjavom, 11. 9. 1916., bez mjesta.

¹²⁹ „K boravku nadvojvode Leopolda Salvatora u Zagrebu”, *Ilustrovani list*, br. 42, 14. 10. 1914., 986.

¹³⁰ „Boravak Leopolda Salvatora u Zagrebu”, *Jutarnji list*, br. 1635, 5. 11. 1916., 2-4; „K boravku nadvojvode Leopolda Salvatora u Zagrebu”, *Ilustrovani list*, br. 42, 14. 10. 1914., 986.

¹³¹ Fotografija „Auffahrt der Familie des Erzherzogs Leopold Salvator zur Eröffnung der Agramer Kriegsbilderausstellung...”, *Wiener Illustrierte Zeitung* (Wien), br. 99, 4. 11. 1916., 4.

¹³² HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 358.

¹³³ „Svršetak i uspjeh ratne izložbe slika”, *Jutarnji list*, br. 1668, 4. 11. 1916., 4.

posjetitelji mogli kupiti izložena djela, održano je i pet predavanja¹³⁴ o „prilikama na ratištu i ukazati na važnost umjetničkoga rada u ratno doba”.¹³⁵ Cilj predavanja kao dodatnoga sadržaja bila je i popularizacija izložbe, izloženih djela te njihovih autora.

Postav i izvedba *Izložbe ratnih slika*

Koncepciju postava izložbe osmislili su Iso Kršnjavi i arhitekt Rudolf Lubinsky.¹³⁶ Danas nisu dostupne fotografije postava, ali su dostupni računi za radove, nabavu drvene građe različitih profila i dimenzija¹³⁷ te boje.¹³⁸ Stoga se prema fotografijama izložbi održanih u Beču i Berlinu tijekom Prvoga svjetskog rata¹³⁹ može pretpostaviti da su slike bile postavljene na drvene panoje uz zidove i po izložbenom prostoru, a skulpture izložene na postoljima, odmaknute od zidova i panoa da bi ih posjetitelji mogli razgledati sa svih strana.

Plakat izložbe, tiskan u 300 primjeraka,¹⁴⁰ izradio je Oton Iveković.¹⁴¹ Tiskani su i redni brojevi od 1. do 500. te tisuću primjeraka kataloga¹⁴² naslovljenog *Umjetnička izložba c. i kr. konaka ratne štampe*. Redni brojevi bili su postavljeni pored svakoga eksponata te su posjetitelji mogli pratiti naziv djela i autorstvo prema katalogu koji je bio koncipiran kao numerirani popis eksponata¹⁴³ i istovremeno je služio kao predmetna legenda.

¹³⁴ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 359. Predavanja su održali dr. Iso Kršnjavi, dr. Konstantin pl. Premužić, natporučnik Zvonko Stimaković i poručnik Elzer.

¹³⁵ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 359.

¹³⁶ *Isto*, 357.

¹³⁷ HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Ratna izložba, 1916.”, br. 77, Račun poduzeća M. Bregant i drug za isporučenu drvnu građu, Zagreb, 30. 9. 1916.

¹³⁸ HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Ratna izložba, 1916.”, br. 68, „Izdatak za material soboslikarski za izložbu u Knjižnici”, potpis nečitak, Zagreb, 2. 10. 1916.

¹³⁹ „Sočanska izložba u Berlinu”, *Ilustrovani list*, br. 1, 5. 1. 1918., 9. Na fotografiji se vidi skulptura Roberta Frangeša Mihanovića *Prenošenje teško ranjenog domobrana* postavljena na postolje, dok su slike obješene na zidove. „Umjetnička izložba djela turskih slikara u jednoj dvorani bečkoga sveučilišta”, *Dom i sviet*, br. 11, 1. 6. 1918., 211-212, na fotografijama se vide samostojeći drveni panoi postavljeni u nizu po izložbenom prostoru te panoi postavljeni uz zidove, na kojima su obješene slike. Iako su fotografije postava spomenutih izložbi nastale 1917. i 1918., nakon zagrebačke *Izložbe ratnih slika* može ih se prihvatiti kao prikaz tipičnoga načina postavljanja izložbe umjetničkih djela u razdoblju Prvoga svjetskog rata (op. a.).

¹⁴⁰ HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Ratna izložba, 1916.”, br. 88, Račun Kr. zem. tiskare predan Hrvatskom društvu umjetnosti, Zagreb, 31. 10. 1916.

¹⁴¹ HR-HDA-804, Kršnjavi I., kut. 11, serija 7.7, 7.34, Pismo Roberta Auera upućeno Isi Kršnjavom, 11. 9. 1916., bez mjesta; HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Ratna izložba, 1916.”, br. 104, „Račun Hrvatskog društva umjetnosti za priredjenje ratne izložbe god. 1916. u Zagrebu”, Zagreb, 25. 12. 1916.

¹⁴² HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Ratna izložba, 1916.”, br. 88, Račun Kr. zem. tiskare predan Hrvatskom društvu umjetnosti, Zagreb, 31. 10. 1916.

¹⁴³ *Umjetnička izložba c. i kr. konaka ratne štampe*. Uz sva popisana likovna djela: slike, grafike, skulpture, navedena je tehnika ili materijal izrade.

Na *Izložbi ratnih slika* sudjelovalo je 88 autora s područja cijele Monarhije,¹⁴⁴ a izložili su 416 umjetničkih djela.¹⁴⁵ Najviše (77) izložio je Oton Iveković,¹⁴⁶ stoga se nameće pitanje koliko je u stvarnosti Iso Kršnjavi uspio smanjiti broj eksponata hrvatskih ratnih umjetnika. U abecednom prijepisu manjega dijela kataloga izložbe zapisana je prodaja devet djela: Roberta Frankeša Mihanovića, Friedricha Gornika, Ludwiga Hessshamera, Luigija Kasimira, Nikolausa Schattensteina, Roberta Schiffa, Viktora Schrama i Ludwiga K. Straucha.¹⁴⁷

Izložbu ratnih slika razgledalo je „oko 3500”¹⁴⁸ osoba, „od kojih su mnoge dale i više nego li ulazninu”.¹⁴⁹ Ukupan prihod izložbe, bez iskazanih prihoda od prodaje umjetnina i nakon odbijenih troškova, iznosio je 1.884,09 kruna te je podijeljen na dva jednaka dijela i predan Odboru zagrebačkih gospođa za ratnu pomoć i društvu „Hrvatski Zitin dom”.¹⁵⁰

¹⁴⁴ U katalogu *Umjetnička izložba c. i kr. konaka ratne štampe* na str. 9-30 navedeni su sljedeći umjetnici: Oskar Aleksander [Oskar Artur Alexander], Richard Assman, Aleksander Angerer, Alfred Basel, Andar Basch, Josef Bato, dr. A. Bleichsteiner, Hugo R. Bouvard, Eduard Braunthal, Oskar Brüch, Max Brucherer, Zoltan Csaktornyai, Leo Delitz, Josef pl. Divecky, Josef Durst, Adrian Ed. Dussek, Jehuda Epstein, Karl Fahringer, Stephan Farkas, Eugen Feliks, Robert Frankeš-Mihanović, Hans Frank, Friedrich Frank, Alexander D. Goltz, Rudolf Glotz, Friedrich Gornik, Franz Graf, Viktor Hammer, Rudolf Hanke, Karl Hayd, Karl Hassman, Ludwig Hesshaimer, Josip Heu, Robert Hoffman, Bela von Horthy, Heinrich Hönich, Oton Iveković, Albert Janesch, Bela Juszko, Roman Kawecki, Peter Kalman, Julius pl. Kaan-Albest, Anton Karlinski, Hugo Klein, Ladislaus Keipert, Franz Keinmayer, Rudolf Konopa, Albert R. Kossak, Max Kurzweil, Aleksander Kubinyi, Ernst Liebenauer, Luigi Kasimir, Geza Maroti, Franjo Marton, Josef pl. Makoldy, Anton Marussig, Ladislav Br. Mednyanszky, Gašpar M. Miklos, Edvi Illes Ödön, Ferd.[inand] Pamberger, Alex.[ander] Pawlowitz, Fr.[iedrich?] Patsch, Karl Pippich, Pogany Julius, Aleksander Pock, Karl Ludwig Prinz, Prinz, John Adams Quiney [Quincy], Paul Johann Ress, Nikolaus Schattenstein, Robert Schiff, Anton Schück, Leo Schenider, Viktor Schraum, Hans Schwathe, Karl Maria Schuster, Andor Szekely de Daba, Benjamin Strasser, Viktor Schufinsky, Ludwig Strauch, Franz Thiele, Trapp-Wallaschek, Kark [Karl] Richard Wagner, Hans Beat Wieland, Stefan Zador, Lona pl. Zamboni, Karlo Ziegler, Rudolf Hanke.

¹⁴⁵ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 358. Prema: *Umjetnička izložba c. i kr. konaka ratne štampe*, 9-30, djela su numerirana do broja 416, ali je u pojedinim slučajevima pod jednim naslovom navedeno više likovnih djela. Zbrajanjem svih naslova dolazi se do ukupno 449 izloženih likovnih djela.

¹⁴⁶ BREGOVAC PISK, „Slike Velikog rata”, 22. Prema autorici, Iveković je izložio četiri ulja na platnu, a ostali izlošci bili su crteži. Usp. HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 358.

¹⁴⁷ HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Katalog izložbe 1908.” Navodi prodaju: Robert Frankeš Mihanović, *Straža na Soči u zimi* za 2.500 kruna; Friedrich Gornik, *Stari ratni dobrovoljac* za 750 kruna; Ludwig Hessshamer, *Svi ovi nose križ*, 80 kruna; Luigi Kasimir, *Varda i Col di Lano* za 120 kruna; Nikolaus Schattstein, *Dopremljeni zarobljenici* za 2.000 kruna, Robert Schiff, *Gornji dio tvrđave Kalimegdan* za 600 kruna; Viktor Schram, *Svitanje u streljačkom jarku* za 600 kruna i *Napredovanje naših četa kod Litovca* za 400 kruna; Ludwig K. Strauch, *Zasluženi počinak poslije bitke* za 1.000 kruna.

¹⁴⁸ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 358.

¹⁴⁹ „Svršetak i uspjeh ratne izložbe slika”, *Jutarnji list*, br. 1668, 4. 11. 1916., 4.

¹⁵⁰ HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Ratna izložba, 1916.”, br. 104, „Račun Hrvatskog društva umjetnosti za priredjenje ratne izložbe god. 1916. u Zagrebu”, Zagreb, 25. 12. 1916.

Za prodaju su se brinuli osobno Robert Frangeš Mihanović, Oton Iveković¹⁵¹ te Iso Kršnjavi.¹⁵² Prodaja eksponata trebala bi biti dodatni prihod izložbe, međutim u „Računu Hrvatskog društva umjetnosti za priredjenje ratne izložbe god. 1916. u Zagrebu” nisu zabilježene prodaje.¹⁵³ Jedino se u prijepisu dijela kataloga, zbrajanjem iznosa prodanih devet eksponata, dolazi do iznosa od 8.050 kruna,¹⁵⁴ a Ivekovićev portret generala Svetozara Borojevića, prodavan po početnoj cijeni od 3.000 kruna, kupio je na nagovor Kršnjavog za popust od 1.500 kruna zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer.¹⁵⁵ U svakom slučaju, prihod od prodaje umjetnina bio je pet puta veći od prihoda izložbe iskazanih u „Računu”¹⁵⁶ te se može pretpostaviti da je novac ostvaren prodajom ili u cijelosti predan KPQ-u¹⁵⁷ ili podijeljen između KPQ-a i autora.

Izložbe ratnih slika u Salonu Ullrich

Privatna galerija Salon Ullrich preuzela je u posljednje dvije ratne godine organiziranje izložbi likovnih djela ratne tematike. Salon Ullrich postao je tijekom Prvoga svjetskog rata središnje mjesto likovnih događanja u Zagrebu.¹⁵⁸ Izložena djela posjetitelji su mogli kupiti, a vlasniku Salona autori su ustupali pojedina djela za komisijsku prodaju.¹⁵⁹ Treba napomenuti da je na Ullrichovim izložbama naglasak ipak bio više stavljen na autora, točnije na predstavljanje autora široj javnosti, a manje na tematiku izlaganih djela.

Na pojedinačnim i skupnim izložbama u Salonu Ullrich izlagana su djela ratne i drugih tematika. Primjerice, Vjera pl. Bojničić na izložbi održanoj od 25. listopada do 10. studenog 1916.¹⁶⁰ uz slike zagrebačkih motiva i pejzaža izložila je slike *Ratna kuhinja* i *Vojnici na odmoru*, za koju su autorici očito kao inspiracija poslužili prizori iz vojničkoga života u Zagrebu.¹⁶¹ Kiparica Mila Wood na izložbi održanoj od 1. do 20. ožujka 1918.¹⁶² izložila je

¹⁵¹ HR-NAZ, Antun Bauer, Bauerov dnevnik, sv. II, 3. V. 1914. – 29. XII. 1916., 155, zapis od 4. 10. 1916.

¹⁵² HR-NAZ, Antun Bauer, Bauerov dnevnik, sv. II, 3. V. 1914. – 29. XII. 1916., 171, zapis od 8. 11. 1916.

¹⁵³ HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Ratna izložba, 1916.”, br. 104, „Račun Hrvatskog društva umjetnosti za priredjenje ratne izložbe god. 1916. u Zagrebu”, Zagreb, 25. 12. 1916.

¹⁵⁴ HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Katalog izložbe 1908.”

¹⁵⁵ HR-NAZ, Antun Bauer, Bauerov dnevnik, sv. II, 3. V. 1914. – 29. XII. 1916., 171, zapis od 8. 11. 1916.

¹⁵⁶ HR-HDA-1979-HDLU, kut. 11, sv. „Ratna izložba, 1916.”, br. 104, „Račun Hrvatskog društva umjetnosti za priredjenje ratne izložbe god. 1916. u Zagrebu”, Zagreb, 25. 12. 1916.

¹⁵⁷ BREGOVAC PISK, „Prvi svjetski rat”, 113. Autorica navodi da je KPQ zaradio na izložbama 16.365 kruna.

¹⁵⁸ O Salonu Ullrich opširnije u: VUJIĆ, *Salon Ullrich*.

¹⁵⁹ VUJIĆ, *Salon Ullrich*, 58-59. Na str. 58 autorica navodi primjer iz 1919. kad je kolekcionar ustupio Antunu Ullrichu st. četiri slike, a Ullrich ih je prodao uz proviziju.

¹⁶⁰ *Isto*, 223.

¹⁶¹ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Vjera pl. Bojničić od 25./10 – 10./II. 1916”, 69.

¹⁶² VUJIĆ, *Salon Ullrich*, 223.

42 eksponata, od toga pet djela inspiriranih ratom te njegovim posljedicama: dvije osnove za spomenike naslovljene *Spomenik palima* i *Glava spomen-ploče palima*, potom *Spomenik tuge*, plaketu *Za siročad ratnika*, *Ranjenik (za bolesne i ranjene)* te djelo *Zarobljenici*.¹⁶³ Na zajedničkoj izložbi Bogumila Cara i Save Šumanovića, otvorenoj 18. travnja, a zatvorenoj 29. travnja 1918.,¹⁶⁴ Bogumil Car bio je zastupljen sa 58 slika i karikatura¹⁶⁵ ratne tematike,¹⁶⁶ a sve izložene slike Save Šumanovića,¹⁶⁷ koji nije bio ratni umjetnik, bile su studije, portretne studije i pejzaži.¹⁶⁸

Oton Iveković održao je od 30. rujna do 15. listopada 1917. *Izložbu ratnih slika*,¹⁶⁹ potpuno posvećenu djelima ratne tematike. Na njoj je Iveković izložio 106 skica i ulja na platnu,¹⁷⁰ ukupno 109 djela.¹⁷¹ Središnji eksponat izložbe bio je *Prijelaz 42. divizije preko Drine kod Batara*, koji je bio prvi naveden u katalogu,¹⁷² a i u Ullrichovu popisu izložaka zapisan je pod rednim brojem 1.¹⁷³ Onodobne tiskovine popratile su izložbu s pohvalama i odobravanjem,¹⁷⁴ međutim [Vinko] Jurković¹⁷⁵ iznio je prilično oštru kritiku Ivekovićevih djela. Spomenuti *Prijelaz 42. divizije preko Drine kod Batara* opisuje riječima „nabacani detalji” i ističe ju kao primjer „... kako ne valja slikati”. Jurković tvrdi da je Iveković „dobar slikar, njegova je tehnika... vanredna”, te iako su se izložene slike i crteži „dojmili” Jurkovića, on je kritički smatrao da Ivekovićeve ratne slike ne prikazuju „rat, već mir, mrtvi mir”. Iznosi nadanje da će u budućnosti Iveković uspjeti prikazati rat kao takav i „tad ćemo tek moći govoriti... o slikaru hrvatskog junaštva”.¹⁷⁶

¹⁶³ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Mila Vod kolektivna izložba od 1. III. – 20. III. 1918.”, 111-112.

¹⁶⁴ BREGOVAC PISK, „Slike Velikog rata”, 24.

¹⁶⁵ DER-HAZARIJAN VUKIĆ, ALUJEVIĆ, „Lica rata na zagrebačkim izložbama”, 97.

¹⁶⁶ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Bogumil Car Kolekt. izložba sa g. Sava Šumanovića 18.-29. IV. 1918.”, 121-122. BREGOVAC PISK, „Slike Velikog rata”, na str. 20 autorica navodi da Bogumil Car nije radio za KPQ, ali „služeći na Sočanskom ratištu bilježio je svoje dojmove o ratu izuzetno vrijednim djelima među kojima su i odlične karikature”.

¹⁶⁷ Sava Šumanović (1896. – 1942.), srpski slikar. Opširnije o njemu u: „Šumanović, Sava”.

¹⁶⁸ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Sava Šumanović Kolekt. izložba sa Bogumil Carem IV. 1918”, 123.

¹⁶⁹ VUJIĆ, *Salon Ullrich*, 223.

¹⁷⁰ BREGOVAC PISK, „Slike Velikog rata”, 22.

¹⁷¹ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Oton Iveković Kolekt izložba I od 30. IX – 15. X. 1917”, 103-109.

¹⁷² BREGOVAC PISK, „Slike Velikog rata”, 22.

¹⁷³ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Oton Iveković Kolekt izložba I od 30. IX – 15. X. 1917”, 103. Kao vlasnik slike navedeno je zapovjedništvo 25. domobranske pješačke pukovnije. O vlasništvu i promjenama vlasništva nad Ivekovićevom slikom *Prijelaz 42. divizije preko Drine kod Batara* i drugim slikama hrvatskih ratnih umjetnika koje su se nalazile u fundusu Ratnoga muzeja 25. domobranske pješačke pukovnije opširnije u: GABELICA, „Doprinos Družbe ‘Braća Hrvatskoga Zmaja’”, 408-414.

¹⁷⁴ BREGOVAC PISK, „Prvi svjetski rat”, 110.

¹⁷⁵ NOVOSELEC, „Jurković, Vinko”.

¹⁷⁶ [Vinko] JURKOVIĆ, „Ivekovićeva izložba ratnih slika u ‘Ullrichovom salonu’”, *Hrvatska prosvjeta* (Zagreb), 4 (1917), 398-399.

Sljedeća izložba isključivo posvećena temi rata, *Izložba ratnih fotografija c. i. kr. 53. pješačke pukovnije*, održana je od 7. do 28. lipnja 1918.¹⁷⁷ Organiziralo ju je zapovjedništvo pukovnije:¹⁷⁸ satnik Nikolić, poručnik Jelinek, natporučnik Meyer i pukovnik Delić. Za plakat izložbe korištena je Ivekovićeva skica *Grupa ranjenika*.¹⁷⁹ U literaturi se ta izložba ratnih slika „uglavnom dokumentarnog karaktera” spominje u kontekstu dobrotvornoga rada¹⁸⁰ ili u okviru kulturnih događanja u Zagrebu tijekom Prvoga svjetskog rata.¹⁸¹

Podaci o izložbi u onodobnim tiskovinama ne podudaraju se. Prema *Jutarnjem listu*, izložene fotografije prodavane su u korist obitelji poginulih pripadnika pukovnije, čime se „pruža[la]... svakome prilika da ovom zgodom sastavi za uspomenu mali album”,¹⁸² a u časopisu *Dom i svijet* navedeno je da su sve izložene fotografije trebale biti objavljene kao „umjetnički uredjen album” koji se trebao prodavati u dobrotvorne svrhe. Uz fotografije je planirano i objavljivanje slika poginulih pripadnika 53. pješačke pukovnije te „kratki opisi njihovih djela”.¹⁸³ *Dom i svijet* objavio je 30 izloženih dokumentarističkih fotografija.¹⁸⁴ Prikazivale su prizore s bojišnice, svakodnevn život vojnika, a snimljene su tijekom trajanja rata, od proglašenja mobilizacije¹⁸⁵ do 1917. godine.¹⁸⁶ Uz fotografije su bili izloženi i ratni trofeji.¹⁸⁷ Na fotografiji postava izložbe objavljenoj u časopisu *Dom i svijet* djelomično su vidljivi eksponati.¹⁸⁸ U sredini izložbenoga prostora nalazilo se piramidalno postolje na tri etaže na kojem je bilo postavljeno oružje i oprema: puška, dvije sablje, plinska maska s pripadajućim spremnikom, topničke granate različitih kalibara. Kao središnji dio izložbe, fotografije su visjele uramljene na zidovima. Na snimci se uočava da su dvije veće fotografije uokvirene pojedinačno, a unutar četiri okvira većih dimenzija bio je okomito postavljen niz fotografija manjega formata.¹⁸⁹

¹⁷⁷ „Izložba ratnih slika 53. pješ. puk.”, *Jutarnji list*, br. 2336, 6. 6. 1918., 6; „Iz izložbe ratnih slika o vojevanju 53. domaće pješačke pukovnije”, *Dom i svijet*, br. 12, 15. 6. 1918., 229; BREGOVAC PISK, „Slike Velikog rata”, 22, autorica greškom smješta izložbu u Veliku čitaonicu Sveučilišne knjižnice.

¹⁷⁸ „Izložba ratnih slika”, *Jutarnji list*, br. 2339, 9. 6. 1918., 5.

¹⁷⁹ BREGOVAC PISK, „II / 114. Grupa ranjenika”, 328.

¹⁸⁰ DER-HAZARIJAN VUKIĆ, ALUJEVIĆ, „Lica rata na zagrebačkim izložbama”, 95.

¹⁸¹ VUKIČEVIĆ, *Zagreb 1914. – 1918.*, 225.

¹⁸² „Izložba fotografija 53. pješ. pukovnije”, *Jutarnji list*, br. 2332, 2. 6. 1918., 4.

¹⁸³ „Iz izložbe ratnih slika o vojevanju 53. domaće pješačke pukovnije”, *Dom i svijet*, br. 12, 15. 6. 1918., 229.

¹⁸⁴ „Iz izložbe ratnih slika o vojevanju 53. domaće pješačke pukovnije”, *Dom i svijet*, br. 12, 15. 6. 1918., 229; „Iz izložbe ratnih slika o vojevanju 53. domaće pješačke pukovnije”, *Dom i svijet*, br. 13, 1. 7. 1918., 249; „Iz izložbe ratnih slika o vojevanju 53. domaće pješačke pukovnije”, *Dom i svijet*, br. 14, 15. 7. 1918., 268-269, 271-272.

¹⁸⁵ „Izložba fotografija 53. pješ. pukovnije”, *Jutarnji list*, br. 2332, 2. 6. 1918., 3-4.

¹⁸⁶ Primjerice, fotografija „Njegovo Veličanstvo kod 53. pješ. pukovnije u travnju 1917.” u: „Iz izložbe ratnih slika o vojevanju 53. domaće pješačke pukovnije”, *Dom i svijet*, br. 12, 15. 6. 1918., 229.

¹⁸⁷ „Fotografije sa ratišta i razno oružje...”, *Jutarnji list*, br. 2351, 21. 6. 1918., 5.

¹⁸⁸ Fotografija „Nutarnjost izložbenog prostora” u: *Dom i svijet*, br. 12, 15. 6. 1918., 229.

¹⁸⁹ *Isto*.

Za razliku od *Izložbe ratnih slika* održane 1916., čiji je prvenstveni cilj bio ratna propaganda,¹⁹⁰ izložba fotografija 53. pješačke pukovnije 1918. imala je dva cilja: „da ovjekovječi djela pukovnije i da pruži pomoćnicu ruku siročadima palih junaka.”¹⁹¹ Značaj izložbe fotografija održane u Salonu Ullrich vidi se u suradnji nižega dijela strukture sustava oružanih snaga i privatne inicijative radi kreiranja trajne uspomene i na rat i na stvaranje sjećanja na poginule pripadnike pukovnije. *Izložba ratnih fotografija c. i. kr. 53. pješačke pukovnije* ujedno je posljednja ratna izložba održana u Salonu Ullrich, a i u gradu Zagrebu.

Tijekom Ivekovićeve izložbe 1917. prodaja je bila velika: od 109 izloženih djela vlasnika je promijenilo njih 39. Slike i skice kupilo je Hrvatsko društvo umjetnosti,¹⁹² Zemaljska vlada¹⁹³ te zapovjedništvo doknadnoga bataljuna 25. domobranske pješačke pukovnije.¹⁹⁴ Tek 17 djela kupile su fizičke osobe.¹⁹⁵ Druga mogućnost prodaje bila je komisijska prodaja. Umjetnici su vlasniku Salona ustupali djela, koja je Ullrich uz proviziju postupno prodavao. Na taj način Ullrich je prodao znatno manji broj djela ratne ikonografije. Oton Iveković ustupio je četiri slike, od kojih je prodana samo jedna,¹⁹⁶ a od 28 djela Bogumila Cara prodano je samo njih pet.¹⁹⁷ Prodane su i samo dvije slike Anđelka Kaurića¹⁹⁸ i pet slika češkoga slikara Adolfa Alexa Jelineka.¹⁹⁹ Prema smanjenoj prodaji slika ratne tematike tijekom posljednje dvije ratne godine može se naslutiti oslabljeni interes građana, potencijalnih kupaca, za takva likovna djela, što je do neke mjere možda bilo uzrokovano i padom životnoga standarda stanovništva. Nakon listopada 1918. uslijedio je prestanak prodaje i vraćanje djela autorima, iz čega se može izravno vidjeti nagli pad interesa.

Nakon rata vidljiva je potpuna promjena odnosa prema djelima ratne tematike. Krajem studenoga i početkom prosinca 1918. zajedničku su izložbu

¹⁹⁰ HERMAN KAURIĆ, „Za naše junake”, 359.

¹⁹¹ „Izložba fotografija 53. pješ. pukovnije”, *Jutarnji list*, br. 2332, 2. 6. 1918., 4.

¹⁹² HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Oton Iveković Kolekt izložba I od 30. IX – 15. X. 1917”, 103-105. Slike i skice *U Karpatima je mir, Vatrošipač, Pivke među Mateki, Partia iz istoč. Galicije, Malorusi, Partia iz Galicije, Crveni križ na fronti, U taboru povoza* kupilo je Hrvatsko društvo umjetnosti.

¹⁹³ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Oton Iveković Kolekt izložba I od 30. IX – 15. X. 1917”, 103. Zemaljska vlada kupila je sliku *Pješački top*.

¹⁹⁴ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Oton Iveković Kolekt izložba I od 30. IX – 15. X. 1917”, 104. Zapovjedništvo doknadnoga bataljuna 25. pješačke divizije kupilo je dvije slike naslovljene *Zaklonište 42. div[izije] Černiles* te sliku *Podpuk[ovnik] g. Glavnostožerni glava*.

¹⁹⁵ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Oton Iveković Kolekt izložba I od 30. IX – 15. X. 1917”, 103-106.

¹⁹⁶ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 2, Salon Komisija, „Prof. Oton Iveković”, 46-47. Slikar je 1917. vlasniku Salona ustupio djela „*Soča*” *akvarel, Ratna ladja „Georg”, Krstarice i Ratne ladje uljena*. Jedino je u prosincu 1917. slika *Ratne ladje uljena* prodana privatnom kupcu u Osijek, a ostale tri postavljene su 1920. na kolektivnoj izložbi.

¹⁹⁷ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 2, Salon Komisija, „Gosp. Bogumil Car”, 70.

¹⁹⁸ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 2, Salon Komisija, „Kaurić”, 172-173.

¹⁹⁹ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 2, Salon Komisija, „Adolf Alex Jelinek”, 228.

održali Menci Clement Crnčić i Oton Iveković.²⁰⁰ Iveković je tada izložio 47 slika, a jedina izložena slika za koju bi se moglo reći da je ratne tematike bila je *Krstarica St. Georg*.²⁰¹ Već početkom siječnja 1919. Ullrich je vratio ratne slike Bogumilu Caru,²⁰² a A. A. Jelineku slike su vraćene 1924. godine.²⁰³

U prosincu 1919. Vladimir Becić održao je izložbu u Salonu Ullrich,²⁰⁴ a od 1920. do 1923. Salon je preuzeo njegova djela u komisijisku prodaju.²⁰⁵ Becić je tijekom cijeloga Prvoga svjetskog rata radio u propagandnom odjelu srpske kraljevske vojske i surađivao s francuskim časopisom *L'Illustration*. Njegove slike i fotografije iz razdoblja Prvoga svjetskog rata tematski prikazuju ratne prizore sa strane srpske vojske.²⁰⁶ Vladimir Becić, veliki hrvatski slikar,²⁰⁷ pripadnik minhenskoga kruga, snažno je naglašavao sadržaj slike nad temom, što je pobudilo interes kupaca. Zbog toga su se njegove slike ratne tematike prodavale i nakon rata. Salon Ullrich na kraju je prodao 10 Becićevih ratnih slika, a kupovale su ih fizičke i pravne osobe te institucije vlasti.²⁰⁸ Činjenica da su u Zagrebu institucije vlasti i pravne osobe nakon završetka Prvoga svjetskog rata kupovale Becićeva djela s temama ratnoga puta srbijanske vojske je očekivana, a za kupovinu tih djela od strane fizičkih osoba može se postaviti pitanje jesu li ih kupovale iz čisto estetskih ili pak političkih razloga.

Zaključak

Prvih mjeseci Prvoga svjetskog rata zagrebački su trgovci samoinicijativnim postavljanjem trofeja u izloge svojih trgovina građanima izravno približili rat. Takvo izlaganje trofeja tijekom jeseni 1914. događalo se na području cijele Austro-Ugarske Monarhije, što je pobudilo veliki interes među građanima. Istovremeno civilna i vojna vlast nisu očekivale nastanak ovoga specifičnog oblika ratne propagande. Iako izlaganje zaplijenjenoga neprijateljskog naoružanja nije bilo nezakonito, vlast je početkom 1915. zabranila otpremanje

²⁰⁰ VUJIĆ, *Salon Ullrich*, 224.

²⁰¹ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 1, „Menci Cl. Crnčić i Oton Iveković od 20. XI – 5. XII 1918”, 129-131. Najvjerojatnije je riječ o slici *Ratna ladja „Georg”* zapisanoj u: HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 2, Salon Komisija, „Prof. Oton Iveković”, 47. Može se tumačiti da je izlaganje slike oklopnoga krstaša *Sankt Georg* nakon završetka Prvoga svjetskog rata potaknuto političkim promjenama, točnije raspadom Austro-Ugarske Monarhije. Naime, posada *Sankt Georga* sudjelovala je u pobuni mornara u Boki kotorskoj početkom veljače 1918.

²⁰² HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 2, Salon Komisija, „Gosp. Bogumil Car”, 70.

²⁰³ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 2, Salon Komisija, „Adolf Alex Jelinek”, 228.

²⁰⁴ VUJIĆ, *Salon Ullrich*, 224.

²⁰⁵ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 2, Salon Komisija, „Vladimir Becić”, 10-11.

²⁰⁶ VUKIČEVIĆ, „Depiction of the Enemy”, 343-344.

²⁰⁷ O Vladimiru Beciću opširnije vidi: MAKOVIĆ, „Vladimir Becić”.

²⁰⁸ HR-ARLIKUM, Salon Ullrich, Ullrich 2, Salon Komisija, „Vladimir Becić”, 10-11. Od 1920. do 1923. Vladimir Becić ustupio je slike: *Osvetnici I*, *Osvetnici II*, *Odmaranje*, *Svijet iz Bitolja*, *Seoske kuće*, *Portret Kralja vel. ulj[eni]*, *Narednik akvarel*, *Studija poručnik*, *dvije Studije za juriš*, *Studija konjanik*, *Topdžije na odmoru*, *U rovnu*, *Logor* i *Molitva izbjeglica*. *Portret Kralja* kupila je Dobrovoljačka banka, a sliku *Logor* Vlada. Ostale slike kupile su fizičke osobe.

trofeja s bojišnice u pozadinu te njihovo izlaganje. Dotad su građani ilegalno kupovali potpuno ispravno vojno naoružanje, što je predstavljalo opasnost za državu, ali i za sigurnost osoba i imovine.

Izlaganje trofeja može se tumačiti i kao jedan od poticaja za organiziranje *Izložbe streljačkih jaraka* na Sajmištu u Martićevoj ulici. Takav tip interaktivne izložbe organizirale su tijekom rata sve zaraćene strane. Najizravniji poticaj bila je bečka izložba streljačkih jaraka u Prateru u ljeto 1915. godine. Glavni organizator zagrebačke izložbe bilo je društvo „Hrvatski Zitin dom”, a pomogli su suorganizatori iz zemaljske i vojne vlasti, crkvene administracije te drugih dobrotvornih društava. Za tu se izložbu može reći da se koncepcijski uklapala u monarhijski, bečki model, a organizacijski je imala dobrotvorni cilj. Uočava se da je *Izložba streljačkih jaraka* bila potpuno stručno postavljena, organizatori su upotrijebili sve elemente koji se koriste za postavljanje izložbe. Uz svaki eksponat, ratni trofej, bila je predmetna legenda, tiskan je shematski obrazac, bila je organizirana vodička služba, a dio prostora bio je ustupljen ugostiteljima. Radi održavanja izložbe aktualnom organizatori su je stalno obogaćivali dodatnim sadržajima. Uočavaju se slični sadržaji na drugoj bečkoj izložbi streljačkih jaraka, otvorenoj u Prateru 1916., te se nameće pitanje je li zagrebačka izložba iz 1915. utjecala na organiziranje druge bečke izložbe 1916. godine.

Ujesen 1916., također na inicijativu „Hrvatskoga Zitin doma” te „Gospojinskoga društva za ratnu pripomoć”, a prema izložbama likovnih djela ratne tematike koje je organizirao KPQ, u Zagrebu je otvorena stručno postavljena izložba slika i skulptura ratne tematike. Tip svojevrsne „državne” izložbe preuzet je iz Beča, a KPQ ih je održavao diljem Monarhije i u savezničkim državama.

Od 1917. organiziranje izložbi ratne tematike preuzima privatna galerija Salon Ullrich. Održane su dvije ratne izložbe: Ivekovićeve izložbe 1917. te, kao posljednja, izložba ratnih slika 53. pukovnije za pomoć obiteljima poginulih, ali i radi stvaranja sjećanja na poginule pripadnike pukovnije.

Uočava se da je tijekom rata prodaja djela bila sve slabija te su ona nakon rata vraćena autorima. Prigodne ratne izložbe, tipične za Monarhiju tijekom Prvoga svjetskog rata, bile su propagandnoga karaktera. Te izložbe, kao i na njima predstavljena likovna djela, padaju u zaborav nakon 1918. godine.

Arhivski i neobjavljeni izvori

AT-HGM, Direktionsregistratur: Österreich, Heeresgeschichtliches Museum, fond Direktionsregistratur, Varia 10: Berichte, Anträge, Entwürfe.

AT-OeStA-KA, ZSt-KM: Österreich, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien, fond Zentralstellen, Kriegsministerium (KA) und Militärliquidierungsamt (MLA), Hauptreihe.

HR-ARLIKUM, Salon Ullrich: Hrvatska, HAZU, Kabinet za arhitekturu i urbanizam, Arhiv za likovne umjetnosti, Zagreb, fond Salon Ullrich.

HR-DAZG-4-GPZ: Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, fond 4, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Predsjedništvo, opći spisi.

HR-DAZG-10-GPZ: Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, fond 10, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Predsjedništvo, opći spisi.

HR-DAZG-26: Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, fond 26, Redarstvena oblast za grad Zagreb, knjige.

HR-DAZG-869: Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, fond 869, Kartografska zbirka, Katastralne karte – Grad Zagreb.

HR-HDA-78: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 78, Predsjedništvo Zemaljske vlade.

HR-HDA-804, Kršnjavi I.: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 804, Ostavština dr. Ise Kršnjavog.

HR-HDA-1979-HDLU: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1979, Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.

HR-NAZ, Antun Bauer: Hrvatska, Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, fond Ostavština dr. Antuna Bauera.

Objavljeni izvori i tisak

Dom i svijet (Zagreb), 1916, 1918.

Hrvatska prosvjeta (Zagreb), 1917.

Ilustrovani list (Zagreb), 1914-1915, 1917-1918.

Jutarnji list (Zagreb), 1914-1918.

Narodne novine (Zagreb), 1914.

Österreichs Illustrierte Zeitung (Wien), 1915.

Službeni vodič [!]. *Streljački jarak u pozicionom ratu*. Zagreb: Gospojinsko društvo „Hrv. Zitin Doma” za nemoćne hrvatske vojnike; Rožanovski i drug, s. a. [1915].

Umjetnička izložba c. i kr. konaka ratne štampe. Zagreb 1916. Zagreb: Kr. zemaljska tiskara, 1916.

Wiener Illustrierte Zeitung (Wien), 1916.

Literatura

ALUJEVIĆ, Darija. „Ratni opus Roberta Frangeša Mihanovića 1915.-1918”. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39 (2015): 135-148.

ARČABIĆ, Goran. *Zagrebački zbor kao poveznica hrvatskog i europskog gospodarstva (1922.-1940.)*. Zagreb: Srednja Europa; Muzej grada Zagreba, 2013.

BREGOVAC PISK, Marina. „II / 114. Grupa ranjenika”. U: *Dadoh zlato za željezo. Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, ur. Jelena Borošak Marijanović. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011, 328.

BREGOVAC PISK, Marina. „Prvi svjetski rat u zbirci slika, grafika i skulptura Hrvatskog povijesnog muzeja”. U: *Dadoh zlato za željezo. Prvi svjetski rat u zbirkaama Hrvatskog povijesnog muzeja*, ur. Jelena Borošak Marijanović. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2012, 100-119.

BREGOVAC PISK, Marina. „Slike Velikog rata”. U: *Slike Velikog rata = Images of the Great War. Katalog izložbe*. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2014, 8-32.

DER-HAZARIJAN VUKIĆ, Andreja; ALUJEVIĆ, Darija. „Lica rata na zagrebačkim izložbama 1914.-1918.” U: *Odjeci s bojišnice – Zagreb u Prvom svjetskom ratu. Katalog izložbe*, ur. Kristian Strukić. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2015, 91-97.

GABELICA, Mislav. „Doprinos Družbe ‘Braća Hrvatskoga Zmaja’ njegovanju sjećanja na Prvi svjetski rat”. *Časopis za suvremenu povijest* 54 (2022), br. 2: 391-420.

HEALY, Maureen. „Exhibiting a War in Progress. Entertainment and Propaganda in Vienna, 1914-1918”. *Austrian History Yearbook* 31 (2000): 57-85.

HERMAN KAURIĆ, Vijoleta. „Dobrotvorni koncerti Hrvatskoga glazbenoga kluba ‘Lisinski’ – glazbeni repertoar kao odraz promjena političkoga raspoloženja”. *Časopis za suvremenu povijest* 50 (2018), br. 2: 223-266.

HERMAN KAURIĆ, Vijoleta. „Društveni i kulturni život u Hrvatskoj tijekom Prvoga svjetskog rata”. U: *Prvi svjetski rat. Čitanka-priručnik za učitelje i profesore povijesti u osnovnoj školi i gimnaziji*. Zagreb: Školska knjiga, 2014, 38-46.

HERMAN KAURIĆ, Vijoleta. „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?” *Historijski zbornik* 62 (2009), br. 2: 427-463.

HERMAN KAURIĆ, Vijoleta. „Za naše junake... Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914. – 1918.” Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2007.

„Ida Franciska Marija Žepić (Šenoa)”. Geni. Pristup ostvaren 27. 12. 2022. <https://www.geni.com/people/Ida-Franciska-Marija-%C5%BDepi%C4%87/6000000037729112217>.

JURIĆ, Mirjana. „Slika zagrebačkih ulica u ratno vrijeme”. U: *Odjeci s bojišnice – Zagreb u Prvom svjetskom ratu. Katalog izložbe*, ur. Kristian Strukić. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2015, 78-87.

KRAŠEVAC, Irena. „Od Društva umjetnosti do Društva umjetnika – prvih sedam desetljeća djelovanja (1868-1938)”. U: *150 godina Hrvatskog društva likovnih umjetnika. Umjetnost i institucija*, ur. Irena Kraševac. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika; Institut za povijest umjetnosti, 2018, 101-136.

KRLEŽA, Miroslav. *Dnevnik 1914-1917. Davni dani I*. Sarajevo; Zagreb: Oslobođenje; Mladost, 1977.

KRŠNJAVI, Iso. *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, knj. 2. Prir. Ivan Kr talić. Zagreb: Mladost, 1986.

MAKOVIĆ, Zvonko. „Vladimir Becić”. U: *Vladimir Becić (1886-1954). Katalog izložbe*, ur. Zvonko Maković i Iva Sudec Andreis. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2018, 11-56.

NOVOSELEC, Maja. „Jurković, Vinko”. U: *Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. Pristup ostvaren 28. 6. 2022. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9331>.

PINTARIĆ, Snježana. „Iveković, Oton”. U: *Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. Pristup ostvaren 26. 12. 2022. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=118>.

SOMMER, Monika. „Zur Kriegsausstellung 1916 im Wiener Prater ‘als mächtige Antwort der Monarchie an das feindliche Ausland’”. U: *Im Epizentrum des Zusammenbruchs. Wien im Ersten Weltkrieg*, ur. Alfred Pfoser i Andreas Weigl. Wien: Metroverlag, 2013, 502-513.

ŠIMAT BANOV, Ive. „Frangeš Mihanović, Robert”. U: *Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. Pristup ostvaren 26. 12. 2022. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6255>.

„Šumanović, Sava”. U: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. Pristup ostvaren 27. 12. 2022. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60002>.

TARTAGLIA-KELEMEN, Vladimira. „Auer, Robert”. U: *Hrvatski biografski leksikon*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. Pristup ostvaren 26. 12. 2022. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=899>.

VUJIĆ, Žarka. *Salon Ullrich o stotoj obljetnici ili Gostiona (k) stotoj slici*. Zagreb: Art magazin Kontura, 2010.

VUKIČEVIĆ, Marko. „Aspects of Personal Freedom During The First World War in Zagreb”. *Review of Croatian History* 10 (2014), br. 1: 97-112.

VUKIČEVIĆ, Marko. „Depiction of the Enemy in Croatia During World War I”. *Eikón Imago* 15 (2020): 341-361.

VUKIČEVIĆ, Marko. „Prvi mjeseci Velikoga rata – prikaz rata u medijskom prostoru grada Zagreba”. U: *1914. – prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, ur. Vijoleta Herman Kaurić. Zagreb: Matica hrvatska, 2018, 487-500.

VUKIČEVIĆ, Marko. *Zagreb 1914. – 1918. Grad i stanovnici u Velikome ratu*. Zagreb: Despot Infinitus, 2020.

WELLINGTON, Jennifer. *Exhibiting War. The Great War, Museums, and Memory in Britain, Canada, and Australia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

SUMMARY

**War-Themed Exhibitions in Zagreb from 1915 to 1918:
The Exhibition of Firing Trenches and Wartime Art Exhibitions**

By analysing and comparing unpublished archival sources, contemporaneous printed matter, and relevant scientific literature, this paper aims to depict a specific segment of war propaganda: exhibitions of war trophies and war-themed art exhibitions held in Zagreb from 1915 to 1918. Already in autumn 1914, certain Zagreb traders displayed captured enemy weapons and equipment in their shop windows, which can be interpreted as an indirect introduction to the wartime exhibitions. The actions of Zagreb traders were soon followed by the armed forces of the Austro-Hungarian Monarchy, which also ceremoniously displayed captured enemy weapons. Already in early 1915, the civilian and military authorities prohibited citizens from displaying and owning trophies. That autumn, the Croatian Zita's Hall association, supported by the land government and military authorities, organised an *Exhibition of Firing Trenches*, most likely inspired by an exhibition bearing the same name that had been opened in the Prater in Vienna in the summer. A simulation of the front lines of the battlefield was created, accompanied by additional content, the digging of trenches, and displaying of trophies. In 1916, the Croatian Zita's Hall association, the Ladies' Wartime Assistance Committee, and the Croatian Arts Society, working together with the propaganda department of the Ministry of War (the *Kriegspressequartier*, KPQ) launched a War Paintings Exhibition, at which they presented the works of 'war artists' to the public. For the last two years of the war, the organisation of exhibitions of war-themed works was taken over by a private gallery, The Ullrich Salon. After the end of World War I in October 1918, the war-themed artworks created during the war were forgotten, along with the exhibitions at which they had been presented to the public.

Key words: World War I; Zagreb; propaganda; war trophies; war-themed artwork; exhibitions